Майя Йонова (София, България)

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НА ПОВЕСТТА ЗА АКИР ПРЕМЪДРИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЛИТЕРАТУРИ НА ЮЖНИТЕ И ИЗТОЧНИТЕ СЛАВЯНИ

Понятието старобългарска белетристика не представлява означение на жанрово еднородни литературни произведения. Към старобългарската белетристика обикновено се включват творби от различни културни епохи и народностни литератури, които се приспособяват към специфичната жанрова система на българската средновековна литература. Тези произведения могат да бъдат разпределени в една класификационна схема според най-общите принципи на литературната теория, като тя не би се променила съществено при включването на нов литературен материал — новооткрит *или класификационно преосмислен. Основните жанрове на тази схема са: романът*, представен от двата варианта на Александрията — Хронографска и Сръбска; *повестта*, в която могат да бъдат включени литературни произведения с различен тип повествование — „Варлаам и Йоасаф", която по фабулно развитие повече прилича на роман, „Стефанит и Ихнилат", която демонстрира рамкирано новелистично повествование, повестта за Акир, клоняща към по-кратък и динамичен тип литературна творба. *Разказите* като жанрова форма са най-неоднородни и свързването им със старобългарската белетристика поставя различни проблеми: 1. Патеричните разкази и тяхното жанрово прецизиране, като се отчита положението им на жанр между агиография и белетристика[1]; 2. Разказите-чудеса, които традиционно се възприемат като по-близки до агиографията[2]; 3. Разграничаване на апокрифните от белетристичните разкази, което се решава засега само на тематична основа. Разнообразните преводни произведения на старобългарската белетристика запазват жанровите и композиционните особености на оригиналите си и това дава възможност за проследяване на взаимодействията на българската средновековна култура с литературните явления на Изтока и античността.

Повестта за Акир Премъдри е известна в славянските литератури главно в голям брой руски преписи — последните изследвания включват 47 руски преписа *от XV до XVIII в.*[3] *Руската ръкописна традиция на произведението е по-добре из*следвана, докато южнославянските преписи все още не са издирени и систематизирани. По наличието на повестта в старобългарската литература е доказано от няколко български преписа, които показват не само общност, но и различия с ранните

[1] Патеричните разкази се отнасят към белетристиката в изследването на Св. Николова (Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980,с. 133). В книгата на Кр. Станчев (Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985) патеричните разкази се разглеждат като междинен жанр между агиография и белетристиката.

[2] Съществуват и разкази-чудеса, които се отнасят и към белетристиката — такъв е цикълът разкази за чудеса на св. Георги „Сказание за железния кръст" (Ангелов, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т.3.С., 1978, 61—98), както и късният руски разказ за българската царкиня Персика (Кузьмина, В. Источник повести о царевне Персике. — ТОДРЛ, 14, 1958).

[3] Белоброва, О., О. Творогов. Переводная белетристика 11—13 вв. — В: Истоки русской беллетристики. Л., 1970, 163—180.

руски преписи. В средновековните литератури на южните и източните славяни повестта има свой самостоятелен живот в състава на различни сборници; тя се развива в литературно отношение, включвайки се в типичните литературни процеси и явления на времето.

Въпросите около проникването, най-ранния славянски превод и неговия оригинал са многократно поставяни в науката, особено в руската научна литература от началото на века, но все още не са получили окончателно разрешение. В обширната си монография А. Григориев разглежда в съпоставителен план сирийската, арабската, арменската и славянската версия на повестта, като застъпва схващането, че в гръцката литература древната творба дава основа на втората част от биографията на Езоп в обработката на Максим Плануд от XIII в., но самостоятелна гръцка версия на повестта не съществува[4]. След прецизните съпоставки в съдържателно отношение се стига до извода, че славянската версия се изгражда върху сирийската, а времето на първоначалния превод се свързва с активния книжовен живот на Киевска Рус през XI в. В изследването на историята на текста по известните преписи Н. Дурново не е така категоричен. Според него въпросът за появата на повестта не е решен, не са достатъчни езиковите и литературните доказателства, за да бъде определен първият превод като южно- или източнославянски[5]. В един от важните научни трудове на М. Сперански, свързан с руско-южнославянските книжовни контакти[6], се повтаря традиционното схващане на руската наука, още повече, че на Сперански са известни само три южнославянски преписа на повестта, два от които са сръбски. В кратките си въвеждащи бележки към новобългарския превод на „Акир Премъдри" Й. Иванов определя превода на повестта като старобългарски, откъдето тя преминава у руси и сърби, но това мнение не е защитено с конкретни доказателства[7]. В съветската литературна наука през 60-те години се появяват работите на Н. Мещерски[8] за ранните руски преводи от европейски език на някои повествователни, исторически и библейски съчинения, където се подновява схващането за ранен руски превод на повестта от сирийски език, разпространен по-късно в южнославянските литератури с някои редакционни промени. Доказателствата на Мещерски са главно палеографски — формата „Наливски" в най-ранния руски препис той обяснява с особеностите на сирийския шрифт „естрангело", в който буквите нун(н) и лямед(л) имат сходно начертание с разлика в дължината на едната хаста — затова „Ниневийски" се предава в превода с „Наливски".

Доколкото гръцка версия на „Акир Премъдри" все още не е открита, тезата за източна основа на славянския превод остава най-оправдана, но тя не изключва възможността за някакво гръцко посредничество. Освен това откриването на нов литературен материал — главно южнославянски преписи, — въпреки сам по себе си да не дава възможност за категорични становища, все пак предлага друга насока в решаването на проблема за мястото и времето на славянските преводи на повестта.

Един от възможните методи при такова изследване е цялостният оглед на славянските ръкописи, в които се помества повестта за Акир. В старобългарската ръкописна традиция се появява закономерност за включване на произведението в сборниците със смесено съдържание от XV—XVII в.[9] Тези сборници са една от най-раз-

[4] Григорьев, А. Повесть об Акире Премудром. М., 1913.

[5] Дурново, Н. Материалы и исследования по старинной литературе, I. К истории повести об Акире. М., 1915.

[6] Сперанский, М. К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур (Русские памятники письменост на юге славянства). — В: Изв. ОРЯС, 26, 1921.

[7] Иванов, Й. Старобългарски разкази. С., 1936, с. 95.

[8] Мещерский, Н. Искусство перевода Киевской Руси. — ТОДРЛ, т. 15, М. — Л., 1958. Проблемы изучения славяно-русской литературы 11—15 вв. — ТОДРЛ, т. 20, М. — Л., 1964, 205—206.

[9] Подробно изследване на тези сборници в: Милтенова, А. Към характеристиката на българската литература през 15—17 в (Сборници със смесено съдържание). Канд. дис. С., 1982.

пространените форми на книжовен живот в българската, сръбската и влахо-молдавската литература след падането на България и съседните балкански страни под османска власт. Те се формират като народно-учителна литература с променена социална аудитория и не са свързани с богослужението[10]. Новата функция определя и състава им в съдържателно и жанрово отношение — в тях се включват произведения с апокрифен характер, белетристични четива, патерични разкази, въпросо-ответни статии и по-ограничено количество слова и агиографски съчинения. Сборниците със смесено съдържание с подчертано белетристично-занимателния си облик са естествената среда на разпространение на повестта за Акир в южнославянските литератури. При съпоставката на три сборника от XVI в., в които повестта е включена, се забелязват много общности в съпровождащите я текстове — това са т.нар. Беляковски сборник № 309 в НБКМ[11], сборник № 101 в Пловдивската библиотека[12] и известният изчезнал Ловчански сборник[13]. При постатийното разглеждане на тези сборници се установява, че те имат близък състав: апокрифи, жития, поучителни слова, въпроси и отговори. Житието на Алекси човек божи се открива в Ловчанския и в Софийския сборник, житието на мъченица Петка — в Софийския и в Пловдивския, житието на Мария Египтянка — в Пловдивския и в Ловчанския. „Оуказ Гѣ нашего Ісоуса Хѣ", в който се коментира произходът на правоверните и неверните народи, като царствата и племената са сравнени с животни символи, се открива в Ловчанския сборник и е близък по съдържание със словото за народите и езиците в ръкопис № 309. И в Ловчанския, и в Софийския сборник се срещат въпросо-ответните статии — такива са напр. „Въпросн Ноана н Васнлна н Грнгорна" в сб. № 309 и „Слова сѵ̃го оц̃а нашего Грнгорна Бг̃слова кь сѵ̃тому Васнлню", което също представлява въпроси и отговори с апокрифно и познавателно съдържание. Особено важно за нас е, че и в трите сборника повестта за Акир се съпровожда от друго повествователно произведение, все още недостатъчно проучено — Тълкувание на 12-те съновидения на цар Шахаиши, като в Пловдивския и в Ловчанския сборник двете произведения се намират в непосредствена близост. В ръкопис № 309 повестта има наслов „Слово прѣмоудраго Акнра", в ръкопис № 101 — „Прѣмоудростн Акнрева", а в Ловчанския сборник започва направо — „В лѣта Снналгрнпа царѣ. . ." Еднаквото литературно обкръжение на повестта за Акир в трите сборника от XVI в. и установената близост между тях в съдържателен план дават основание да се мисли, че те имат типологическа, а може би и генетическа връзка помежду си и вероятно възхождат към по-стар състав, в който също се е включвала повестта за Акир. Този метод на съпоставка на сборниците може да помогне за изясняване на въпросите за ранния славянски превод и за разпространението му. При изследване на други сборници със смесено съдържание е напълно възможно повестта за Акир да се окаже свързана и обкръжена от същите текстове. Естествената литературна среда на „Акир Премъдри" в старобългарската литература са поучително-белетристичните сборници със смесено съдържание и този факт насочва към начина на битуването и възприемането ѝ от читателската аудитория. Повестта за Акир се схваща главно като поучително и занимателно белетристично четиво и се възприема като увлекателна литературна фикция, а не като исторически достоверен разказ.

---

[10] Милтенова, А. Към въпроса за сборниците със смесено съдържание като литературно явление през 15—17 в. (Под печат).

[11] Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, 255—256.

[12] Цонев, Б. Славянски ръкописи и старопечатни книги в Народната библиотека в Пловдив. С., 1920, с. 83.

[13] х. Неделчев, М. Загадка в една приписка. — В: Ловеч и Ловчанско, 7. С., 1938, с. 189.

Друга тенденция в разпространението на повестта е свързването ѝ със специфичния средновековен литературен макрожанр „мъдри мисли". Сборниците с мъдри мисли от типа на Измарагд и Пчела са разпространени главно в руската средновековна литература, но поредица от литературни факти и преписи показват, че и в южнославянските литератури типът сборник от сентенции, афоризми и поучения не остава непознат[14]. Още в Симеоновия сборник, познат в препис от 1076 г., се включват такива „гномологии" — Премъдрост на Исус, син Сирахов, Наказание на Исихий, презвитер Йерусалимски, стословецът на Генадий. В сръбски преписи се откриват два сборника със сентенции — поучения, за които М. Сперански предполага, че възхожда към по-стар южнославянски сборник с афоризми[15]. Сборникът — моностихове с афористичен характер от Менандър, се открива в Поп-Драголовия сборник от XIII в., като издателят му В. Ягич предполага, че преводът е извършен в Македония, където съществува литературно двуезичие[16]. Но най-убедителното доказателство за разпространението на този тип сборници-афоризми в старобългарската литература представлява „Рѣчи избраны древныхъ мужи и философъ" — сборник сентенции от библейските книги, антични и християнски автори. Напоследък стават известни многобройни български преписи на това съчинение в сборници със смесено съдържание и в дамаскини и в този смисъл като най-основателно може да бъде прието предположението на Д. Петканова за старобългарски превод на „Рѣчи избраны" през XIV в.[17]

Съществуването на сборници с „мъдри мисли" в южнославянските средновековни литератури (някои от които с много древен превод) показва интереса и предразположението на читателската аудитория към този тип литература, която изпълнява функциите на нравоучение в афористично-образен и поетичен вид. Сентенциите много често имат древен източен или библейски произход, съдържат в изчистена, обобщена форма представи за определени ситуации.

Поученията-афоризми и укорите на Акир към племенника му Анадан се свързват и жанрово, и съдържателно с разгледаните сборници. В повестта за Акир афоризмите са също продукт на древната източна мъдрост, особено като се има предвид, че най-ранният вариант на повестта на арамейски се свързва с асиро-вавилонската култура и се отнася към VII в. пр. н. е. В повествованието тези групи сентенции се обособяват композиционно и стилистически на две места и чрез смисловото им противопоставяне се изразява основната нравоучителна цел на творбата. Експлицирани от текста на повестта и разглеждани самостоятелно, сентенциите показват много паралели с библейските книги и с афоризмите в някои от посочените сборници. От общо 112-те сентенции-поучения в публикувания от Григориев руски препис от XV в. около 70 имат точни или приблизителни съответствия в Книгата на Исус, син Сирахов, в Притчи Соломонови, частично в Псалтира, в едностишията на Менандър, в сборника „Пчела" по 1-ва редакция и в други сборници-изречения[18].

Интересно е да се отбележи по-скоро типологическа, отколкото генетическа и текстуална близост между поученията към Анадан и „Слово нѣкоего отца к сыну своемоу" в Симеоновия сборник по препис от 1076 г. Целта и характерът на двете поучения са близки, но в Симеоновия сборник поредицата поучения е със силно християнизиран характер. Част от това старо съчинение се открива и в Панагюрския сборник от XVI в.[19], което доказва интереса към този тип поучения в развоя

[14] Относно сборниците с афоризми вж. Сперанский, М. Переводные сборники изречений в славянорусской письменности. Исследование и текст. М., 1904.

[15] Цит. съч., гл. 8, 446—449.

[16] Јагић, В. Разум и философија из српских књижевних старина. — Споменик, 13, 1892.

[17] Петканова-Тотева, Д. Пословицата и сентенцията в старобългарската книжнина и фолклора. — В: Хилядолетна литература. С., 1974, 64—108.

[18] Григорьев, А. Цит. съч., 280—283.

[19] Ангелов, Б. За три съчинения в Симеоновите сборници. — Старобългарска литература. 5. С., 1979, 10—37.

на старобългарската литература. Но много по-голямо сходство с поученията на Акир показва друго средновековно произведение — „Поученїе о чадѣх“, публикувано от Григориев по ръкописен сборник от XVI в.[20] Негово южнославянско съответствие засега не може да се посочи. Близостта в съдържателно и структурно отношение е толкова ясна, че това дава основание да се предполага, че „Поученїе о чадѣх“ е самостоятелно славянско извлечение от поученията в повестта, което типологически се свързва с подобни по-ранни творби от типа на тези в Симеоновия и в Панагюрския сборник.

Независимо от наличието на традиция в разпространението на сборници с „мъдри мисли“ в южнославянските литератури свързването на повестта за Акир с тези сборници, както и възприемането ѝ като сбор от сентенции, се проявява по-ясно в руската средновековна литература. Там литературната традиция на сборниците-афоризми е представена по-последователно. Много разпространени са сборниците „Измарагд“ и „Пчела“, които претърпяват няколко руски редакции и се преписват през цялото Средновековие[21]. В руски ръкописи се откриват самостоятелни преписи на поученията от повестта за Акир, главно в сборници от XVII в.[22] В литературно отношение това означава, че афоризмът може да бъде обособен като самостоятелен микрожанр. Литературното обкръжение в най-стария запазен руски препис също доказва, че повестта се тълкува като сбор от сентенции — тя е преписана заедно с Песен на песните, Притчи Соломонови, Поученията на Менандър, Книга на Исус, син Сирахов, т.е. в самия ръкопис има тенденция към събиране на произведения, които представляват поредица от афоризми.

Не само афоризмите и изразената в тях мъдрост обуславят разпространението на повестта за Акир. Те са обградени от интересно и увлекателно повествование. Творбата представлява едно от малкото литературни явления, в което се откриват следи от източния фолклор. Загадките, които фараонът поставя пред Акир и които той разрешава, в генетичен план са самостоятелни фолклорни жанрове, но в рамките на повестта те (също като афоризмите) изпълняват функциите на сюжетни похвати. Изградени са като кратки разказчета-новели, съществуващи и в литературата, и във фолклора. Такава е загадката-гатанка за дървото, което символизира годината. Някои елементи в тази гатанка напомнят притчата за еднорога в повестта за Варлаам и Йоасаф (бялата и черната мишка напр. символизират деня и нощта). По-разгърната фолклорна новела представлява разказът за построяването на въздушния дворец, като в някои подробности се свързва с епизод от Александрията. Тези паралели показват, че в основната си част повествованието за Акир е изградено на фолклорна основа и съставящите го фабулни епизоди насочват към източния фолклор. Като цяло повестта клони по-скоро към новелата и в това отношение може да бъде съпоставена с източната новелистична приказка, при която традиционните фолклорни жанрови граници не са значими[23]. В източните литератури съществуват много гранични фолклорно-литературни явления, като сборниците „джатак“ за прераждания на Буда, сборникът новели „Хиляда и една нощ“, които демонстрират тясната връзка на източния фолклор с литературата[24]. В такъв смисъл голяма част от източната литература, към която принадлежи и повестта за Акир, не може да бъде отграничена от фолклора, по-скоро тя е създадена в рамките на непрекъснатото фолклорно-литературно взаимодействие. Структурно-образуваща особеност на „Акир Премъдри“,

---

[20] Григорьев, А. Цит. съч., 275—278.

[21] Сперанский, М. Цит. съч., гл. 3, 154—329.

[22] Библиография древнерусской повести. Сост. А. Назаревский, М. — Л., 1955, 31—33.

[23] Относно съчетаването на традиционните приказни типове в един синкретичен жанр в източния наративен фолклор вж. Костюхин, Е. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М., 1972, 136—144.

[24] По-подробни сведения за тези сборници в: Кузнецов, Б. Повесть о Варлааме и Иоасафе (К вопросу о происхождении). — ТОДРЛ, 33, Л., 1979, 238—245.

зета от източната синкретична приказка, е повелистичното повествование, различно от епическото, което също чрез преводни съчинения от типа на Александрията става известно в славянските средновековни литератури. Целта в случая е чрез него да се изтъкне моралният конфликт благодетелност — неблагодарност, като той се разрешава чрез фабулни епизоди, напомнящи функциите на персонажа във вълшебната приказка. Типът литературен герой — „източният мъдрец" — също насочва към паралели с фолклора[25]. Цялостният литературен анализ на повестта предполага разкриване на взаимодействието източна фолклорна новела — литература на всички нива на творбата.

Развитието на повестта за Акир в староруската литература показва интересна закономерност, свързана с начина на възприемането и битуването ѝ. Тя е неканонично четиво и това обуславя съществените промени във фабулно-сюжетното изграждане в по-късните редакции. Те се свеждат най-общо до динамизация на фабулата (като често се съкращават и поученията), вторична фолклоризация чрез включване на елементи от славянския фолклор и едновременно с това засилване на религиозно-поучителния дух на повестта[26].

В разпространението и възприемането на повестта за Акир в славянските средновековни литератури изкристализират две тенденции — привличането ѝ към развлекателно-белетристичните жанрове, представена главно в южнославянските сборници със смесено съдържание, и тълкуването ѝ като сбор от „мъдри мисли" — тенденция, която се проявява повече в руската средновековна литература. Така старата източна повест се включва в състава на средновековните литератури на южните и източните славяни, като в нея се извършват жанрови и фабулно-сюжетни трансформации, съответстващи на цялостното литературно развитие.

---

[25] Според С. Аверинцев социалният статус на литературното творчество на Изток се изразява най-пълно в идеализирания портрет на Акир — той представя типа „източен мъдрец" (А в е р и н ц е в, С. Греческая литература и ближневосточная словесность. — В: Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. М., 1971, 206—266).

[26] Б е л о б р о в а, О., О. Т в о р о г о в. Цит. съч., 163—180.